

Dil- Düşünce İlişkisi

Language and Thought Relationship

HASAN AYIK*

Geliş ve Kabul Tarihi: 13.05.2021 / 28.05.2021

Öz: Bu makalede, rasyonel düşünce ile dil arasındaki ilişki, belirleyicilik açısından ele alınmaktadır. Bu ilişkide belirleyici unsur olarak rasyonel düşünceyi kabul edenlerle, dili kabul edenlerin görüşleri, genel hatları ile ortaya konulmaktadır. Ayrıca bu durum hem Batı düşüncesi hem de İslam düşüncesi bağlamında değerlendirilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Dil, Düşünce, Mantık.

Abstract: In this article, the relationship between rational thought and language is discussed in terms of determinism. The views of those who accept rational thought as the determining factor in the relationship and those who accept language are presented in general terms. In addition, this situation is evaluated in the context of both Western thought and Islamic thought.

Keywords: Language, Thought, Logic.

* Prof. Dr. | Hacı Bayram Veli Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi,
hasan.ayik@hbv.edu.tr | ORCID: 0000-0003-1639-8052

Giriş

Dil-düşünce ilişkisi konusu ile ilgili olarak, genel hatları ile iki temel yaklaşım söz konusudur. Bunlardan birincisi düşünceyi temele alıp dili ona tabi kılanlar, ikincisi ise dili temele alıp düşünceyi dile tabi kılanlardır. Konuya batı düşüncesi açısından baktığımızda, birinci anlayış, antik Yunan düşüncesi ile başlayıp, realizm karşısında nominalizmin elde ettiği mutlak üstünlükle son bulmakta, ikinci anlayış ise nominalizmin zaferi ile başlayan yeniçağ düşüncesi ile başlayıp farklı tarz ve şekillerde günümüze kadar devam etmektedir. Ancak konuya İslam düşüncesi açısından baktığımızda dil-düşünce ilişkisinin batıda olduğundan daha farklı bir seyir izlediğini, batı düşüncesinde dil karşısında düşüncenin mutlak üstünlüğünün sürdüğü dönemlerde İslam düşüncesinde dilin düşünceye karşı üstünlüğü anlayışı kabul görmektedir. Bu nedenle dil-düşünce ilişkisini önce batı düşüncesi açısından,¹ daha sonra da İslam düşüncesi açısından ele alacağız.

Batı Düşüncesinde Dil- Düşünce İlişkisi

Platon'a (Ö. M.Ö. 347) göre, her şeyi bildiren söz, yalan ve gerçek diye ikiye ayrılmaktadır. Gerçek olan düzgün ve Tanrısal olup yukarıda, Tanrıların yanında bulunur; yalanı ise aşağıda insanların yanında bulunur. Bu cins söz pürüzlü olup tekeyi (tragikon) hatırlatır. Mitosların çoğu ve yalanlar burada, trajik hayatta bulunur. Anlamı bu alanın insanfına bırakmak, onu sözün gücü ile iş beceren habercilerin, sözle aldatanların ve hırsızların insafına bırakmaktır. Platon'a göre, bu durum, felsefesiz kalmak yani dilsiz kalmak demektir. Onun burada belirttiği "dilsiz kalmak" durumu, akılla düzenlenmiş anlamlardan mahrum kalmak, dilin aşağı tarafında, yani onun çok anlamlılığı içerisinde kaybolmak, varlık olmaya layık olanlardan değil de hayali şeylerden bahsetmek anlamına gelmektedir. Platon'un bu görüşünü mantık terimleri ile ifade edersek diyebiliriz ki, dilsiz kalmak, akıl ile düzenlenmiş anlamlardan yani "iç konuşma" dan mahrum kalmaktır.²

² Platon, *Kratylos*, MEB Yay. Ankara 1997, s. 60-61.

Bilindiği gibi Antikçağda dil ve düşünce iç içedir. Logos kavramı hem düşünceyi hem de dili içine almaktadır.³ Düşünce logos temelinde düzenlenerek varlığın değişmez ilkeleri ile özdeş sayılmış, dil ise bu düşünceye tâbi kılınmıştır. Bu durum Aristoteles (384-322) tarafından sistemleştirilerek, logos-ontos mütekabiliyetinden logic (mantık) türetilmiştir. Mantık kuralları, düşüncenin iç konuşma formatına oturtulmasını ve bu formun dış konuşma şeklinde, bir dille formüle edilmesini sağlamaktadır. Bu anlayış gereği dil düşünceyi, düşüncede varlığı izlemek durumundadır.⁴ Bu çizgide dil, tarihsel şartların ürünü olan bir iletişim aracı değil de, tâbi olduğu düşünce yapısının bilgi alış verişini sağlayan bir araç olarak düşünülmekte ve dil ile düşüncenin kuralları birbirine sıkı sıkıya bağlanmaktadır.⁵ Aristoteles mantığı, böyle bir tümel bilgiyi ortaya koyacak olan kavramlaştırmanın ve bu kavramlaştırmaya uygun dile getirmenin kanunlarını belirleyen yöntem olarak ortaya çıkmaktadır. Söz konusu kanunlar olmadığında öncelikle düşünce bu düzenlemede yanlış düşmekte, sonra da bu yanlışlık dile yansımaktadır. Çünkü zihindeki bu düzenleme bir çeşit iç konuşmadır. Bu konuşmanın da tıpkı dış konuşma gibi, kendisini düzenleyecek kurallara ihtiyacı vardır. Nasıl ki bir toplumun dilinde kurulan bir cümlede, bu cümleyi oluşturan öğeler dilbilgisi kurallarına uygun bir şekilde düzenlenmediğinde o cümle bozuk oluyorsa, aynı şekilde iç konuşmada oluşturulan bir kavramda da, nesnelere ortak nitelikleri mantık kurallarına uygun bir şekilde düzenlenmediğinde, söz konusu iç konuşma yanlış düşmektedir.

Aristoteles çizgisindeki klasik mantığın nesnel-değişmez düşünceyi temele alarak dili bu düşünceye tâbi kılmasına karşılık modern dönemlerde dil, toplumsal anlaşma ve uzlaşmanın ürünü olup, toplumun ortak bilincinde herkes için aynı olan ses, sözcük ve biçimbirim öğelerinin toplamı olarak kabul edilmiştir. Bu anlamda dil ile düşünce iki ayrı şey olup, anlamların akli suretleri olan kavramlar dildedir. Bu bağlamda

³ Bedia Akarsu, *Dil Kültür Bağlantısı*, İnkılap Kitabevi, İstanbul 1998, s. 36.

⁴ F. Copleston, *Felsefe Tarihi*, Aristoteles, çev: Aziz Yardımlı, İdea Yayınları, İstanbul 1996, s. 20. Ayrıca bakınız: Fârâbî, *Kitabu'l-Huruf*, Tahkik: Muhsin Mehdi, Daru'l Maşrik, Beyrut 1990, s. 76.

⁵ Abdulkuddüs Bingöl, "Türk İslam Mantıkçılarındaki Mantık ve Dil", Seminer s. 6, Ege Üniv. Ed. Fak. Yay. Atatürk Kültür Merkezi, İzmir 1998, s. 191.

Herder' in (1744-1803) hocası Hamann (1730-1788) antikçağın anlayışının tam tersi bir yönde, dil düşünce ilişkisini dil lehine geliştirir. Ona göre, akıl kendi içine kapalı, soyut bir şey değildir. Akıl anlama süreçlerinin bütününden oluşan bir şeydir, ama anlama dediğimiz şey de ancak dille gerçekleşmektedir. Hamann diyor ki, dil olmasaydı akılda olmazdı. Dil aklın organı, aynı zamanda ölçütüdür.⁶ Dil düşünce ilişkisini dil lehine biraz daha ileri götüren Alfred Karzybski (1877-1950) dilin sadece düşünceye değil insan davranışlarının tümüne şekil verdiğini söylemektedir.⁷ Düşünceyi dile tâbi kılan bütün bu düşünceler Sapir Whorf teorisi adı altında şöyle bir yargıya ulaşırlar: Dil düşüncenin sadece ifade aracı değil, aynı zamanda onun şekillendirenidir.⁸

Dili düşünce karşısında belirleyici konuma oturtanlar, hem onu belli bir açıdan, yani sadece bilgi açısından değil bir bütün olarak ele almışlar, hem de değişmez bir yapı olarak değil, değişen ve gelişen bir olgu olarak değerlendirmişlerdir. Örneğin Humboldt, (1767-1835) dili olmuş bitmiş artık son noktaya ermiş bir ürün (ergon) olarak değil de, bir etkinlik (energia) olarak değerlendirmiştir. Ona göre, dil insanla beraber ortaya çıkmış ve onun tarihi içerisinde gelişmiştir.⁹ Bu anlamda dil hem insan hayatının tümünü kapsamakta hem de kuşaklar ve insanlar arası iletişimi sağlamaktadır.

Antik çağa damgasını vuran ve klasik mantıkçılar tarafından temsil edilen anlayış, hem düşünceyi hem de dili varlığın değişmez yasalarına indirgemiş, ikisini de olmuş bitmiş bir olgu olarak tarihin üstüne çıkararak evrenselleştirmiştir. Klasik mantık taraftarlarının bu durumuna karşılık, modern dönemlerin ürünü olan sembolik mantık taraftarları, dil düşünce ilişkisini bilişsel açıdan değerlendirdikleri halde, klasik mantıkçılar gibi düşünceyi değil dili öne çıkarmaktadırlar. Bu düşünce taraftarlarına göre, anlamlı olan sözcüklerdir; hem de belli dillerin sözcükleri. Kavram olarak anlamlar yoktur, sadece belli durumlarda belli sözcükleri anlama vardır.¹⁰ Düşünceyi soyut ve değişmez bir zeminden

⁶ Akarsu, *Dil Kültür Bağlantısı*, s. 87.

⁷ Jon C. Condon, *Kelimelerin Büyülü Dünyası*, İnsan Yay. Çev. Murat Çiftkaya, İstanbul. 1998, s. 13.

⁸ Sapir-Whorf teorisi için bakınız: H.D. Brown, *Principles of Language*, New Jersey, Prentice Hall, İnc.1980.

⁹ Akarsu, *Dil Kültür Bağlantısı*, s. 21.

¹⁰ Hüseyin Batuhan, "Önsöz", Teo Grünberg, *Anlam Kavramı Üzerine Bir Deneme*, s. VI.

alıp dile indirgeyen modern mantık, onu bu alanda somut olay ve olgularla buluşturmak istemektedir. Böyle bir durumda dil ile onun içeriğini oluşturan düşünce somut olay ve olgulardan elde edilen bilgilere dayanmakta ve bu bilgiler temsil ettikleri olay ve olgular gibi tarihsel şartlar içerisinde gelişen ve değişen bir yapı arz etmektedir.

Bu noktada Humboldt, (1767-1835) dil ile düşüncenin karşılıklı etkileşim içerisinde olduğunu belirterek şöyle demektedir: Düşüncelerin gelişmesi, durmadan yeni düşüncelerin doğması, bilimin ilerlemesiyle yeni kavramların ortaya çıkması ve bunlara yeni sözcüklerin bulunması, yeni sözcüklerin yaratılmasını da zorunlu kılmaktadır.¹¹ Humboldt, bu bağlamda, dilin sınırlarını bile düşüncenin gelişimi önündeki engeller olarak görmektedir. Ona göre, dil gerçek etkinliğini düşüncede gösterir. Bir ulusta uygarlık ve kültürle birlikte düşüncelerin de gelişmesi, beraberlik kazanması sonunda dil de açıklık ve seçiklik kazanır. Ancak bu durumun gerçekleşmesi için dilin o zamana kadar koyduğu sınırları kaldırması gerekmektedir.¹² Humboldt' un ulaştığı bu nokta, onun yaşadığı dönemdeki bilimsel gelişmelerin dili de düşünceyi de değişime zorlamasının bir çeşit beyanı durumundadır.

Batı düşüncesindeki dil-düşünce ilişkisi, genel hataları ile üç dönemden oluşmaktadır. I. dönemde düşünce kendisini, salt rasyonel çabanın doğurduğu kavramlarla, metafizik sahada, II. dönemde ise belli bir dili konuşan toplumun ortak bilincinde kendisini göstermiştir. Nihayet mantıkçı pozitivistlerle olgu dünyasından metafiziği de eleyerek, logic-ontos uyuşmasını sağlamış, pozitif dünyanın resmini çıkararak onun hâkimi olmuştur. Bu dönemin en belirgin temsilcisi Wittgenstein' in I. dönemidir. Aynı zamanda dil felsefesinin de I. dönemi sayılan bu dönemde, anlam ile doğruluk ilişkisi dilin temelini oluşturmaktadır. Wittgenstein' in II. dönemde ise, anlam ile kullanım arasındaki ilişki öne çıkarılmaktadır. Böylece olgulara sıkı sıkıya bağlı olan dil, mantık atmosferinden çıkarılmakta, adeta mantık çatlayıp oradan çeşitli yollar çıkmaktadır. Nihayet dil felsefesinin III. dönemi ile Saussure' ün dil-söz ayırımına ulaşılır. Onun bu görüşü Noam Chomsky'nin yetenek (compe-

¹¹ Akarsu, *Dil Kültür Bağlantısı*, s. 69.

¹² Akarsu, *Dil Kültür Bağlantısı*, s. 83.

tence) edim (performance) ayrımı¹³ ile desteklenerek dilin insan zihnine doğuştan kodlanmış bir yetenek olduğu düşüncesine ulaşılır. Bu noktadan ise bilgisayarlı dil çalışmaları çıkmaktadır.

Modern dönemde dilsel kullanım merkeze alınarak düşünce dile tabi kılınmıştır. Ancak böyle bir anlayış bile düşüncenin nesnellliğini ve değişmezliğini dilin uyuşumsallığına veya duyu verilerinin değişkenliğine bırakmamıştır. Çünkü dil, son derece karmaşık bir yapıdır. Bu yapının bütünü içerisinde biçim ve anlam, akıl ve tutku, birey ve toplum, dış etki ve iç oluşum bir arada bulunmaktadır.¹⁴ Bundan dolayı dilin doğası her türlü düşüncenin yuvalanmasına imkân tanıyacak mahiyettedir. Onun kuralları ise içinde barındırdığı bu düşüncelerin tümünü ifade edebilecek şekilde tasarlanmaktadır. Söz konusu kuralların bu kadar karmaşık bir alana göre düzenlenmesi, doğal olarak çok anlamlılığı da beraberinde getirmektedir. Bu kurallar çerçevesinde işlevini yerine getiren dilin, kendine özgü kuralları olan ve tamamen nesnel bir forma sahip olan mantık ilminin öngördüğü düşünceyi, bu nesnellğe uygun bir şekilde dile getirmesi ise oldukça zordur. Bu nedenle *Husserlimsi zihinsel nesnel* olarak bile kavramların varlığına inanmayan ve *anamlı olan sözcüklerdir*; hem de belli dillerin sözcükleri, kavram olarak anlam yoktur, sadece belli durumlarda belli sözcüklerin anlamı vardır,¹⁵ diyen günümüz modern mantıkçıları bile bu iddialarına rağmen şöyle de diyebilmektedirler:

"Ne yazık ki, doğal dillerin anlam ve söz-dizimi kuralları büsbütün belirli ve tek-anlamı olmaktan uzaktır. Bu yüzden genellikle dili herhangi bir niyetimizi olduğu gibi başkalarına iletmek amacıyla kullandığımız halde, bundan her zaman istediğimiz başarıyı sağlayamayız. İnsanı başarısızlığa uğratan en önemli etkenler belirsizlikle, çok-anlamlılıktır. Belirsizlik insanın niyetini istediği gibi dile getirememesine, çok anlamlılık ise niyetinin başkaları tarafından yanlış anlaşılmasına yol açmaktadır... Dolayısıyla herhangi bir önermenin olgusal anlamda doğru olup olmadığının tespit edilebilmesi için her şeyden önce bu türlü dilsel sakıncaların gide-

¹³ Noam Chomsky, *Aspects of The Theory of Syntax*, The MIT. Press, Combridge, Massachusetts 1965, s. 4.

¹⁴ Berke Vardar, *Dilbilim Sorunu*, Yeni İnsan Yayınları, Ankara 1968, s. 6.

¹⁵ Hüseyin Batuhan, "Giriş", Teo Grünberg, "Anlam Kavramı Üzerine Bir Deneme", *AÜDTCF Yayınları*, Ankara 1970, s. VI.

*rilmesi gerekmektedir.*¹⁶ Bundan dolayı mantık ilmi ile birlikte birçok ilim, bu dilsel sakıncalardan kurtulabilmek için kendi özel terimlerini üretmek zorunda kalmıştır.

Dil mantık ilişkisine dil tarafından baktığımızda öncelikle, "*dilin, düşünceyi sadece ifade eden bir araç değil aynı zamanda onu belirleyen kültürel bir unsur olduğu*"¹⁷, düşüncesi karşımıza çıkmaktadır. Böyle bir anlayış; doğal olarak insanın aklî yeteneklerini dil içinde şekillenen ve bir dil kalıplarının ötesine geçemeyen unsurlar olarak değerlendirilmektedir. Bu durumda insanın bütün düşünsel ve bilişsel yetenekleri bir dilin anlam alanı ile sınırlandırılmaktadır. Bu sınırlamayla yeni buluşlar, üstün yeteneklilerin ortaya koyacağı dâhice düşünceler ve yaratıcı sezgi gibi her zaman bir dilin sınırlarını aşan şeyler sınırlanmakta, stablize edilip vasat düşünce ile eşitlenmektedir. Bu bağlamda günümüz dilcilerinden Langacker şöyle demektedir: düşünceyi bilinçli bir fikir uğraşısı olarak düşündüğümüzde onun dilden tamamen ayrı olduğunu görürüz. Örneğin, müzik besteleme, heykel yapma gibi bazı sanatlar dile bağlı değildir. Hatta zaman, zaman dilde düşüncelerimizi anlatacak kelime bulamayız. Eğer dil, düşünce karşısında tamamen belirleyici olsaydı bu kabil yeni düşünceler çoğu zaman olamayacaktı. Humboldt, bu bağlamda, dilin sınırlarını bile düşüncenin gelişimi önündeki engeller olarak görmektedir. Ona göre, dil gerçek etkinliğini düşüncede gösterir. Bir ulusta uygarlık ve kültürle birlikte düşüncelerin de gelişmesi, berraklık kazanması sonunda dil de açıklık ve seçiklik kazanır. Ancak bu durumun gerçekleşmesi için dilin o zamana kadar koyduğu sınırları kaldırması gerekmektedir.¹⁸ Humboldt' un ulaştığı bu nokta, onun yaşadığı dönemdeki bilimsel gelişmelerin dili de düşünceyi de değişime zorlamasının bir çeşit beyanı durumundadır. Bu açıdan bakıldığında denilebilir ki, dil ile düşünce iki ayrı şeylerdir ve bu ikisi arasında tamamen belirleyici ve sınırlandırıcı bir ilişkiden söz etmek çok zordur. Çünkü aklî yetenekleri farklı olanlar, keşfedecekleri farklı ve üstün düşünceleri ifade edebilmenin yolunu her zaman bulabilmiş-

¹⁶ Teo Grünberg, Hüseyin Batuhan, *Modern Mantık*, ODTÜ Fen Edebiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1984, s. 4.

¹⁷ Ludwig Wittgenstein, *Philosophical Investigation*, Translated by G.E.M. Anscombe, Basil Blackwell, Oxford, 1986, 327-332.

¹⁸ Akarsu, *Dil Kültür Bağlantısı*, s. 83.

lerdir. Eğer böyle olmasaydı ne düşünce ilerleyebilirdi ne de herhangi bir bilimsel gelişmeden söz edilebilirdi. Halbuki en mükemmel besteler, herkesi hayretler içinde bırakan düşünücüler ve bütün dil kalıplarının ötesinde ortaya çıkan buluşlar, her zaman kendi kültürünün dilsel kalıplarını aşabilen kimseler tarafından ortaya konulabilmiştir. Bu anlamda düşüncenin her zaman dili yoktur ve o bir bakıma evrenseldir. Bu nedenle dilin düşünceye koyacağı sınır, her zaman geçerli olan mutlak bir sınır değildir. Ayrıca kelimeler ve cümle kalıpları düşüncelerimizi saran beton kalıplar da değildir. Aksine onlar sürekli gelişen, değişen ve etkiye açık yapıları ile canlı bir organizma gibidir. Bazen onlar, insanın nefesi ile ısınırlar, bazen güzel bir nağmeye bürünerek kıvrılır, bazen de insanın içinden aldıkları kine bürünerek ısırırlar. Onları nefes, ses, nağme bile etkileyip değiştirebildiğine göre, düşüncenin değiştirmesi ve kendi rengine büründürmesi daha kolay olsa gerek. Eğer böyle olmasaydı, örneğin, *Logos* terimi önceleri varlığa içkin olan tanrısal yasaları ifade ederken, daha sonra söz konusu terimin kavramsal içeriği değişerek düşüncenin yasalarını, buradan da bu yasalara uygun söz edimini ifade edecek şekilde dönüşmezdi.

Ayrıca Saussure'ün "dil-söz" ayrımı yaparak dilin toplumsal yönünü olan "dil"i temele alıp, bireysel kısmını oluşturan "söz"ü dışarıda bırakması ve düşünceyi bununla sınırlamasına düşüncesi de eleştirilmiştir. Buna göre, ibarenin anlamını sınırlandırmak ve onlar için kanun koymak mümkün değildir; çünkü konuşma esnasında konuşanın sınırsız imkânları vardır. Bu açıdan bakıldığında denilebilir ki, insan belki dilde yaşamaktadır ama o dilden çok daha fazla bir şeydir. Dil düşünceye belli bir zemin hazırlar ancak insan bu zeminde yürürken dilinin ona verdiği düşünce içeriğinden daha fazlasını elde edebilir.

İslam Düşüncesinde Dil- Düşünce İlişkisi

Genel hatları ile ortaya koymaya çalıştığımız Batı Düşüncesindeki bu "Dil-düşünce ilişkisi" sorunu, İslam düşüncesinde daha erken dönemde tartışılmaya başlanmıştır. Aristo'nun nesnel-değişmez düşünceyi temele alarak dili bu düşünceye tâbi kılan anlayışı, VIII. Asırda tercümeler yolu ile İslam Düşüncesine de geçmiş ve o dönemde Meşşai filozoflar tarafından temsil edilen bir düşünce geleneği oluşmuştur. Meşşâilerin bu

düşüncesine karşılık, söz konusu dönemde İslam Düşüncesi içerisindeki büyük bir çoğunluk, düşünce karşısında dilin belirleyiciliğini savunmaktadırlar. Bu düşünceni öncülerini ise dilcilerdir. Klasik mantığın temsil ettiği nesnel değişmez düşüncenin Arapça ile ilişkisi sorunu olarak karşımıza çıkmaktadır.

Kuşkusuz Arapça'da da her dilde olduğu gibi çok anlamlılık vardır. Bu bağlamda her dilin kendi kuralları gibi Arapça'nın kuralları da bu çok anlamlılığa göre düzenlenmiş kurallar durumundadır. Ancak Arapça'daki dil kuralları diğer dillerdeki kurallardan farklı olarak, mantık ilminin kuralları ile oluşan düşüncenin varabileceği hedeflere de ulaşabilecek nitelikte olma iddiasındadır. Bu bağlamda Arap dilbilimcileri kendi dil kurallarının içinde doğrunun ve yanlışın tasarlanabileceği ve sözün doğrusunu yanlışından ayırabilecek ölçütlere de sahip olduğunu söylemektedirler. Hatta bu kurallar doğrultusunda elde edilebilecek düşüncenin insanı mutluluğa ulaştırabileceğini de söylemektedirler.¹⁹ Denilebilir ki, bütün bu farklı özellikleri ile Arapça'nın yerel mantığı, evrensel olma iddiasında olan bir dil mantığı durumundadır. Bu çerçevede sürüp giden tartışmalara bir nokta koymak amacıyla yönelik olarak, Bağdat'ta, dil bilimci, fıkıhçı ve kelamcılar ile o zamanlar Bağdat'a yeni gelen Hıristiyan filozof- mantıkçı Ebu Bişr Matta (Ö. 328-940) arasında bir tartışma yapılır. Bu tartışmada bilginlerden ve idarecilerden birçok kişi hazır bulunur. Bunlardan Ali b. İsa er-Rummanî (Ö. 384-995) bu tartışmayı rivayet eder, Ebu Hayyan et-Tevhidî' de (Ö. 400-1010) bunu yazar.²⁰

Söz konusu ilim meclisinde mantıkçı Ebu Bişr Matta diyor ki, "mantık sözün aletlerinden bir alettir ki, onun sayesinde sözün doğrusu yanlışından, anlamın bozuk olanı sağlam olanından ayrılır. Mantıkçı Matta'nın bu ifadesine karşılık, dilcileri temsilen Ebu Said es-Seyrafi diyor ki, eğer Arapça konuşuyorsak bilmeliyiz ki, sözün yanlışını doğrusundan ayırmak dil kurallarına göre yazılmış metinle olur. Eğer mantıktan bahsediyorsak, bu ilim Yunanlı bir adam tarafından ortaya konulduğundan bu adamın konuştuğu dilin kavramları ile oluşmuştur. Bir Türk, Hintli, Farsî veya Arap için ne gerekir? Buna karşılık Matta der ki, Türk, Hint-

¹⁹ Tevhidî, *El-İmta ve'l-muanese*, thk. Ahmet Emin, Ahmet ez-Zeyn, Kahire 1944, I, 107 vd.

²⁰ Mehdi, "Giriş", s. 47.

li, Farisi veya Arap için de bu ilim gerekir. Çünkü mantık akli olanları ve idrak edilen anlamları araştırır. Düşünülen anlamlarda da (makûlât) insanlar eşittir. Görmüyor musun $2+2=4$ dür ve bu durum bütün insanlarda eşittir. Bunu üzerine dilci Seyrafi der ki, durum $2+2=4$ örneğindeki gibi olsaydı her hangi bir anlaşmazlık olmazdı. Fakat durum böyle değildir. Akılla kavranılan anlamlar zihne dil ile isimlerle ve fiillerle ulaşmaktadır. Seyrafi, Matta' ya dönerek der ki, bu durumda senin mantık değil bir dil öğrenmen gerekmez mi? Arapça' dan çıkarılmış bir mantık olup bu dille anlaşılmalıdır.²¹

Bu tartışmadan çıkan sonuca göre diyebiliriz ki, dilcilerin mantığa ihtiyaç ikincil durumda iken, mantıkçıların da gramere ihtiyacı ikincil durumdadır. Çünkü gramer lafızları incelerken mantık anlamları incelemektedir. Bu yüzden mantıkçıların lafızları incelemesi arızı iken dilcilerin de anlamları incelemesi arızidir. Çünkü anlam mantığın konusudur ve onun doğrusunu yanlışından ayıracak kanunları koymak ta mantık ilmini işidir.

Seyrafi göre, her dil kendine özgü aletlerle neyin doğru neyin yanlış olduğunu belirleyebilir. Örneğin Arapça'nın gramer ve söz dizim (syntax) kuralları izlendiğinde mantığın kurallarından daha iyi bir şekilde doğru düşünce yanlış düşünceden ayırt edilebilecektir.²² Dil karşısında düşüncenin belirleyici olduğunu söyleyen Fârâbî'ye göre de, zihinde tertip edilen şeyler lafızlar değil makul manalardır. Halkın bildiği ise makul manalar değil lafızlardır. Aristo'nun Burhan'ı dada söz konusu olan dış konuşma değil iç konuşmadır. Aristo'nun (dilde) makûlâtın yerine onlara delalet eden lafızları kullanması, öğrenen zihni kuvvetlendirmek ve bu lafızlardan makûlâta geçişi sağlamak içindir.²³ Bu tartışmanın vurguladığı en baskın unsurun kelimelerin anlamı belirlemedeki tartışmasız üstünlüğü olduğu söylenebilir.

Sonuç

Genelde İslâm düşüncesi içerisinde farklı görüşler olsa da, anlamın sınırlanamaz oluşuna karşı kelimenin sınırlayıcı rolü çoğunluğun görü-

²¹ Tevhidî, *el-İmta ve'l muanese*, I, 108, 109, 110.

²² Tevhidî, *el-İmta ve'l muanese*, I, 114, 115.

²³ Fârâbî, *Kitabu'l elfaz el-müsta'mele fi'l mantık*, Daru'l Maşrık, Beyrut, 1986, s. 101, 102.

şü²⁴ olarak belirlemektedir. Kelime bu haliyle, mantıktaki orta terimin işlevini üstlenmiş gibi görünmektedir. Hal böyle olunca düşünce doğrudan doğruya zihinde değil, kelimeler aracılığı ile ve dilde üretilmek zorunda kalmaktadır.

Anlamın belirlenmesinde kelimenin temele alınması, bizi o kelimenin ait olduğu toplumun oluşturduğu anlam dünyasına götürmektedir. Bu anlam dünyasını belirleyen kültürel yapı, o toplumun eşyayı algılayış tarzı, kelimeleri kullanma yetenekleri, (fesahat ve belagat), kullanma şekilleri (lehçeler), düşüncüyü belirleyen temel unsurlar olarak öne çıkmaktadır. Böylece düşünce o toplumun dilinin anlam dünyasına odaklanmakta, düşüncenin sınırları o dilin anlam dünyasının sınırları ile özdeş hale gelmektedir.

Kuşkusuz dil logo oyuncakları gibi birinin çıkarılıp diğerinin konulacağı, birbirinden bağımsız bir kelimeler topluluğu değildir. Denilebilir ki, dil derinliğinde bir toplumun tarih boyunca oluşturduğu kültürel ve düşünsel birikimi, yüzeyinde ise bu birikimin yazıya ve sese bürünmüş biçimleri olan, çift yönlü bir yapıdır. Bu yapının sağlıklı bir temele oturabilmesi için öncelikle onun derin yapısını oluşturan düşüncelerin düzenlenmesi, yani kavramsal düzenleme gerekmektedir. Bu bağlamda "asıl sorun bir kavramı seslendirmek için bir kelime yerine diğerini koymak değil, hatta bir kavram için yanlış bir kelime kullanılması değil," dilin anlam dünyasının iç konuşma formuna oturtulması ve kavramların uçup gitmemesidir. Çünkü "hayvan-ı natık'ın natıkasını kaldırırsanız geriye ne kalır; homurtulardan başka?"²⁵

Kaynakça

- Akarsu, Bedia. *Dil Kültür Bağlantısı*. İnkılap Kitabevi. İstanbul: 1998.
- Batuhan, Hüseyin. "Giriş". Teo Grünberg, Anlam Kavramı Üzerine Bir Deneme, AÜDTCFY, Ankara: 1970.
- Bingöl, Abdulkuddüs. "Türk İslam Mantıkçılarında Mantık ve Dil". Seminer s. 6. Ege Üniv. Ed. Fak. Yay. Atatürk Kültür Merkezi. İzmir: 1998.

²⁴ Zevin, Ali, *Menhecü'l Bahsi'l Lugavi Beyne't Türas ve İlmi'l Lugati'l Hadis, Daru's Şuûnu's-Sekafiyye'l-Ammiyye*, Bağdat 1980, s. 140.

²⁵ İskender Öksüz, "Natıkasız Dil" Türk Yurdu, Şubat-Mart 2001, XXI., Sayı: 162-163, s.315.

- Chomsky, Noam. *Aspects of The Theory of Syntax*. The MİT. Press. Cambridge. Massachusetts: 1965.
- Condon, Jon C. *Kelimelerin Büyüdü Dünyası*. İnsan Yay. Çev. Murat Çiftkaya. İstanbul: 1998.
- Copleston, F. *Felsefe Tarihi*. Aristoteles, çev: Aziz Yardımlı. İdea Yayınları. İstanbul: 1996.
- Et-Tevhidî, Ebu Hayyan. *El-İmta ve'l-muanese*. thk. Ahmet Emin, Ahmet ez-Zeyn, Kahire: 1944.
- Fârâbî. *Kitabu'l Huruf*. Thk: Muhsin Mehdi. Daru'l Maşrik. Beyrut: 1990.
- Grünberg, Teo. Hüseyin Batuhan. *Modern Mantık*. ODTÜ Fen Edebiyat Fakültesi Yayınları. Ankara: 1984.
- Mehdi, Muhsin. "Giriş". Fârâbî. *Kitabu'l Huruf*. Thk. Muhsin Mehdi. Daru'l Maşrik. Beyrut: 1990.
- Öksüz, İskender. "Natıkasız Dil" Türk Yurdu. Şubat-Mart 2001. XXI., Sayı: 162.
- Platon. *Kratalyos*. MEB Yay. Ankara: 1997.
- Sapir-Whorf teorisi için bakınız: H.D. Brown, *Principles of Language*, New Jersey, Prentice Hall, İnc.1980.
- Vardar, Berke. *Dilbilim Sorunu Yeni İnsan Yayınları*. Ankara: 1968.
- Wittgenstein, Ludwig. *Philosophical Investigation* Translated by. G.E.M. Anscombe. Basil Blackwell. Oxford: 1986.
- Zevin, Ali. *Menhecü'l Bahsi'l Lugavi Beyne't Türas ve İlmi'l Lugati'l Hadis Daru'ş Şuûnu's-Sekafiyye'l-Ammiyye*. Bağdat: 1986.